

## ПОЛІСЕМІЯ СУФІКСІВ І ПИТАННЯ МОРФОЛОГІЧНОЇ КОНВЕРГЕНЦІЇ У СФЕРІ ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Кримець О. М., 2011

Статтю присвячено дослідженню морфологічної конвергенції технічних термінів як результату суфіксального словотворення. Схарактеризовано семантику іменникових суфіксів у мові взагалі й у спеціальній мові техніки зокрема, а також вияв багатозначності суфіксів на матеріалі технічних термінів. Встановлено, що полісемія технічних термінів, що виникла внаслідок повторної реалізації словотвірної моделі, виявляється на внутрішньо-системному і на зовнішньосистемному рівнях.

**Ключові слова:** українська мова, технічний термін, технічна термінологія, загальнономовне слово, багатозначний суфікс, полісемія, морфологічна конвергенція.

The present paper deals with study of morphological convergence of technical terms as a result of suffix word-building. Semantics of nominal suffixes in the common language and in technical as well was characterized. In addition, appearance of multiform suffixes significance on the basis of technical terms. We assumed that polysemy of technical terms appeared as a result of repeated realization of word-building model, appearance at inter-system and outer-system levels.

**Keywords:** Ukrainian language, technical term, technical terminology, common word, multiform suffix, polysemy, morphological convergence.

Однією із причин появи полісемії українських технічних термінів є морфологічна конвергенція, під якою розуміємо співпадіння зовнішньої форми технічних термінів або загальнономовних слів і технічних термінів, утворених за допомогою полісемічних суфіксів від однієї основи.

Багатозначність суфіксів була проаналізована в роботах вітчизняних та зарубіжних учених [1–6]. І. Ковалик зазначає, що характерною рисою суфіксальних морфем є їх багатозначність. У науковій літературі багатозначний морф узагалі визначається як «<...> такий, що має кілька генетично й актуально пов'язаних між собою значень, що при словотворенні виявляється в здатності цієї одиниці брати участь у словотворенні слів різних словотворчих типів і моделей» [4, с. 35]. Під багатозначним суфіксом розуміють суфікс, за допомогою якого можуть утворюватися різні лексико-семантичні групи слів [3, с. 52]. При цьому, зауважує І. Ковалик, потенційну багатозначність суфіксів конкретизує передсуфіксальна основа слова, до якої вони приєднуються.

Словотвірні значення суфіксів досліджуються на матеріалі різних частин мови [1; 2; 5; 6]. О. Безпояско і К. Городенська зазначають: «Кореляції афіксів з певними типами семантичних функцій аргументів мають умотивований характер і залежать від частиномовної належності деривата» [1, с. 7]. Оскільки технічні терміни, утворені афіксальним способом, найчастіше мають іменникове частиномовне походження, ми зупинимося на характеристиці семантики іменникових суфіксів у мові взагалі й у спеціальній мові техніки зокрема.

На думку І. Ковалика, усю систему іменникових суфіксальних морфем можна вкласти в певні словотвірні групи, які утворюють чітко визначені лексико-словотвірні категорії й лексико-семантичні типи (назви діячів, місця, приладдя, знаряддя, наприклад *повістяр, пасовище, шило*,

мило тощо) [3, с. 60]. Такої ж думки дотримуються й інші дослідники [1; 2; 5]. Домінантною серед названих семантичних функцій іменникових суфіксів предметності є функція діяча, завважують О. Безпояско і К. Городенська, оскільки на її вираженні спеціалізується цілий ряд іменникових суфіксів, серед яких *-ник, -ач, -ець, -тел, -ар, -щик/-чик, -ал, -тух, -іст/-ист, -атор, -ізатор/-изатор, -ер, -ант, -ент* та ін. [1, с. 7]. Крім того, науковці вказують на семантичну функцію знаряддя, яку виконують іменникові суфікси семантичної предметності. Формальними представниками аргумента із семантичною функцією знаряддя є суфікси *-ник, -ач, -ець, -чик, -ок, -ун* та ін., які, наголошують О. Безпояско і К. Городенська, відіграють у формально-граматичній структурі іменників основну, організуючу роль, тоді як предикати визначають ознаки, за якими характеризується знаряддя: *розсійник* – те, за допомогою чого розсіюють; *притискач* – те, за допомогою чого притискають; *різець* – те, за допомогою чого ріжуть і т. д. [1, с. 11]. У працях інших вітчизняних дослідників іменникові суфікси *-ник, -ач/-яч, -щик/-чик, -атор/-ятор* та інші також схарактеризовані як такі, що мають декілька значень, серед них: особа-виконавець дії, предмет, за допомогою якого виконується дія, речовина, що бере участь у певному процесі, місце виконання дії, здійснення процесу тощо [5–7].

Метою розвідки є дослідження українських технічних термінів, утворених афіксальним способом. Аналіз показує, що розглядувані одиниці в одному значенні називають особу-діяча, а в іншому – інструмент або засіб реалізації певної дії, у деяких випадках – місце виконання дії. Характеризуючи семантичне поле діяча, О. Безпояско та К. Городенська зазначають, що функціональні деривати репрезентують неоднотипні моделі творення іменників: «Суфікс у значенні діяча може поєднуватися з предикатом, залежним від предиката аргументом – об'єктом дії, аргументом, що позначає результат дії предиката або називає знаряддя, засіб, за допомогою яких виконана дія» [1, с. 27]. Отже, дослідники виділяють кілька таких моделей: 1) діяч із акцентуванням власне дії (*різальник* – той, хто ріже що-небудь); 2) діяч із акцентуванням об'єкта дії (*бетонник* – той, хто заливає бетоном); 3) діяч із акцентуванням результату дії (*панчішник* – робітник, який виготовляє панчохи); 4) діяч із акцентуванням знаряддя і засобу дії (*плугатар* – той, хто оре землю плугом); 5) локалізований діяч (*підземник* – той, хто працює під землею) [1, с. 27].

Технічні терміни позначають діяча з акцентуванням власне дії та діяча з акцентуванням об'єкта дії. Проілюструємо це на конкретних прикладах: *вантажник* – «робітник, що виконує вантажно-розвантажувальні роботи» [8]; *зчитувач* – «працівник друкарні або видавництва, який звіряє передруковані тексти з оригіналом; коректор» [8]; *копач* – «робітник, що копає землю» [8]; *обчислювач* – «працівник, який обробляє числові дані» [8]; *плавильник* – «фахівець із плавлення» [8]; *запальник* – «гірн. Робітник, який підпалює запали (*запал* – пристрій для запалювання вибухової речовини)» [8]; *патронник* – «той, хто виготовляє патрони» [8]; *трасувальник* – «той, хто визначає трасу (*траса* – лінія, що вказує напрям проходження, пролягання чогось)» [8].

У полі інструментальності дослідники виокремлюють два типи відношень: 1) коли від предиката залежить аргумент-знаряддя, що позначає семантему неживого предмета, за допомогою якого виконується дія (*різак* – інструмент для різання чого-небудь); 2) коли від предиката залежить засіб дії, що позначає семантему неживого предмета, з якого виготовляють щось або який використовують як допоміжний матеріал для виконання дії (*прискорювач* – пристрій, прилад для збільшення швидкості) [1, с. 78–79]. Перша модель представлена такими технічними термінами: *вивантажувач* – «пристрій, механізм, який вивантажує» [8]; *дегазатор* – «апарат для дегазації» [8]; *збагачувач* – «пристрій у карбюраторі двигуна для збагачування пального» [8]; *опалювач* – «пристрій для опалення» [8]. Друга модель реалізується в таких термінах: *модифікатор* – «пристрій, який змінює роботу, дію машини» [8]; *нагримачувач* – «пристрій для занесення та зберігання енергії, речовини, інформації та подальшого їх використання» [9]; *освітлювач* – «прилад, апарат, який є засобом, джерелом освітлення» [8].

Схарактеризуймо вияв багатозначності суфіксів на матеріалі технічних термінів. Серед українських суфіксів найвищим ступенем реалізації багатозначності визначається суфікс *-ач*: *вивантажувач, збагачувач, нагривач, передавач, протруювач, укладач, удобрювач, шукач*. Зокрема

термін *вивантажувач* має такі значення: «1. Робітник, що займається вивантажуванням. 2. Пристрій, механізм, який вивантажує» [8]; *опалювач* – «1. Робітник, який опалює приміщення. 2. Пристрій для опалення» [8]; *скидач* – «1. Той, хто скидає із жатки косарки і т. ін. що-небудь зжате. 2. Пристрій у сільськогосподарських машинах для скидання соломи, сіна и т. ін.» [8]; *шукач* – «1. Людина, зайнята розшукуванням чого-небудь. 2. *тех.* Механізм, пристрій, який автоматично знаходить що-небудь» [8]. Більшість багатозначних термінів із суфіксом *-ач* позначають особу-діяча в одному значенні й інструмент дії в іншому. Однак наявні також одиниці, які називають інструмент виконання дії та речовину, яка бере участь у певному процесі: *збагачувач* – «1. *тех.* Пристрій у карбюратора двигуна для збагачування пального. 2. *спец.* Речовина, сполука і т. ін., які сприяють процесові збагачення руди, вугілля, ґрунту і т. ін.» [8]; *прискорювач* – «1. *тех.* Прилад, пристрій для збільшення швидкості руху чого-небудь. 2. Речовина, що сприяє прискоренню якого-небудь процесу» [8]. В одному випадку за допомогою суфікса *-ач* утворилося три значення: *протруювач* – «с.г. 1. Робітник, фахівець, який протрує зерно, насіння. 2. Хімічна речовина, якою протрують зерно, насіння» [8]; «Машина для оброблення та знезаражування насіннєвого матеріалу (протрусення) отрутохімікатами» [10].

Високий ступінь реалізації багатозначності має також інший український суфікс *-ник*, за допомогою якого утворилися полісемічні терміни зі значеннями особи-діяча та інструмента дії: *заправник* – «1. Той, хто заправляє паливом і т. ін. машини. 2. Машина, апарат, що служить для заправлення рідким паливом» [8]; *роздавальник* – «1. Робітник, який займається роздаванням чого-небудь. 2. Пристрій для роздавання чого-небудь» [8]; *фасувальник* – «1. Робітник, що займається фасуванням. 2. Прилад, автомат, що фасує що-небудь» [8] та інші. Декілька термінів позначають інструмент реалізації дії та речовину, яку використовують у певному процесі: *віддільник* – «речовина, що сприяє виділенню з чого-небудь іншої речовини» [8]; «електричний апарат для автоматичного відключення окремих ділянок електричної мережі високої напруги при відсутності в них струму» [11]; *очисник* – «1. Пристрій, механізм для очищення чого-небудь. 2. Речовина, яку використовують для очищення чого-небудь» [8].

Суфікс *-чик* наявний лише в одному багатозначному технічному терміні – *наладчик* – «робітник, що налагоджує машини, станки, механізми і т. ін.» [8], «спеціальна програма, що дає змогу запускати й зупиняти програми за бажанням програміста, а також за аналізу значень, якими оперує програма» [12].

Іншомовний суфікс *-атор* у поєднанні із твірними основами іншомовного походження утворює назви інструментів, приладів, що виконують певну дію, а також речовин, що використовуються в якомусь процесі, та в поодиноких випадках – назви місця, де відбувається процес. У більшості випадків полісемічні терміни позначають особу-діяча та інструмент виконання дії: *імітатор* – «1. Той, хто імітує кого-, що-небудь. 2. Тренувальний або дослідницький прилад, пристрій і т. ін. для імітації, відтворювання яких-небудь явищ, процесів, дій» [8]; *стерилізатор* – «1. Апарат, пристрій для стерилізації. 2. Робітник харчової промисловості, спеціаліст із стерилізації» [8]; *утилізатор* – «1. Машина, пристрій і т. ін. для переробки яких-небудь відходів. 2. Працівник утилізаційного виробництва» [8]. Окремі спеціальні назви характеризуються такими значеннями: *флотатор* – «1. Фахівець із флотації (*флотація* – відокремлення корисних копалин від порожніх порід; спосіб збагачення руд), кваліфікований робітник на флотаційній збагачувальній фабриці; збагачувальник. 2. Речовина, яку застосовують для регулювання процесу флотації» [8]; *модифікатор* – «1. Пристрій, який змінює роботу, дію машини. 2. Речовина, що додається до розплавленого металу для поліпшення його механічних властивостей» [8]. У двох випадках утворилося три значення технічного терміна: *дегазатор* – «1. Апарат для дегазації. 2. Той, хто робить дегазацію. 3. Речовина, якою роблять дегазацію» [8]; *вулканізатор* – «тех. 1. Робітник, який займається вулканізацією (*вулканізація* – *тех.* Гаряча або холодна обробка каучуку, гутаперчі тощо спеціальними речовинами, сіркою та сполуками сульфату для надання їм міцності, пружності,

еластичності). 2. Речовина, яка в поєднанні з каучуком дає гуму. 3. Казан, у якому вулканізують дрібні каучукові вироби» [8].

Значення особи-діяча та інструмента дії виражає також іншомовний суфікс *-or*, який ми виявили в одному випадку: *контактор* – «1. Особа, яка підтримує зв'язок між агентством та клієнтом. 2. *спец.* Прилад, за допомогою якого пускають у рух і зупиняють електричні двигуни й автоматизують виробничі процеси» [8].

Слід зазначити, що полісемія технічних термінів, які виникли за допомогою багатозначних суфіксів, реалізується як на внутрішньосистемному, так і на зовнішньосистемному рівнях. Переважають спеціальні назви, які виражають лише поняття техніки: *скидач, охолоджувач, опалювач, збирач, навантажувач, плавильник, дегазатор, вулканізатор, трелювальник* та інші. Зокрема термін *трелювальник* має такі значення: «1. Робітник, що займається трелюванням (підтяганням, підвезенням зрізаних дерев з місця заготівлі до лісовозної дороги). 2. Машина, за допомогою якої здійснюють трелювання» [8]. У певній кількості випадків одне зі значень розглядуваних одиниць, що називає особу-діяча, має загальнономовний характер: *нагромаджувач, укладач, перетворювач, одержувач, провідник, інформатор, ресстратор* та інші. Слово *нагромаджувач* має загальнономовне й термінологічне значення: «1. Той, хто накопичує майно, гроші і т. ін. 2. Пристрій для занесення й зберігання енергії, речовини, інформації та подальшого їх використання» [8].

Отже, морфологічна конвергенція технічних термінів як результат суфіксального словотворення приводить до розвитку багатозначності розглядуваних одиниць. Ці спеціальні назви позначають діяча з акцентуванням власне дії та діяча з акцентуванням об'єкта дії. Серед українських суфіксів найвищим ступенем реалізації багатозначності визначаються суфікси *-ач, -ник*, продуктивним іншомовним суфіксом є суфікс *-атор*. Багатозначність технічних термінів, що є наслідком повторної реалізації словотвірної моделі, виявляється як на внутрішньосистемному, так і на зовнішньосистемному рівнях.

1. Безпояско О. К. Морфеміка української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1987. – 211 с. 2. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. ; Л. : Учпедгиз Мин-ва просвещения РСФСР, 1947. – 782 с. 3. Ковалик І. І. Вчення про словотвір (словотвірні частини слова) / І. І. Ковалик. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 78 с. 4. Муромцев І. В. Морфеміка і словотвір сучасної української мови : учбовий посіб. / І. В. Муромцев. – Х. : ХДУ, 1980. – 60 с. 5. Словотвір сучасної української літературної мови / [Гнатюк Г. М., Городенська К. Г., Грищенко А. О. та ін.]. – К. : Наук. думка, 1979. – 408 с. 6. Морфемний словник / [уклад. Л. М. Полюга] . – К. : Рад. шк., 1983. – 464 с. 7. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір: посіб. / В. О. Горпинич. – К. : Рад. шк., 1977. – 120 с. 8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь, 2007. – 1719 с. 9. Тлумачний російсько-українсько-англійський словник з екології / [уклад. М. Д. Гінзбург, Н. І. Азімова, І. О. Требульова та ін.] ; за заг. ред. А. А. Рудніка. – Х. : Б. в. , 2002. – 736 с. 10. Українсько-російський словник термінів сільськогосподарської техніки / [уклад. Т. М. Зембінська, І. В. Морозов, В. В. Дубічинський]. – Х. : Б. в. , 2004. – 222 с. 11. Словник-довідник з електротехніки, автоматики, промислової електроніки і метрології / [уклад. Л. В. Козак]; за заг. ред. В. П. Хорольського. – Кривий Ріг : ВАТ Кривбасавтоматика, 1997. – 280 с. 12. Терміни з автоматизації виробничих процесів : словник / [уклад. О. Б. Кукарін, С. А. Саган, В. Л. Шестаков]. – К. : Вища шк., 1992. – 156 с.